

De Utrechtseweg in Oorlogstijd

De invloed van de bezetting op het dagelijks leven van de bewoners van de Utrechtseweg in Hilversum tijdens de Tweede Wereldoorlog

Het Tolhuys aan het begin van de Utrechtseweg

Bachelorscriptie van Celine Mureau, 5492130

2 april 2017

Docent: Adriejan van Veen

Aantal woorden: 8775

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
Inleiding	5
I. Hilversum en de Joodse gemeenschap	10
De Holocaust	10
Hilversum	11
De Utrechtseweg tijdens de oorlog	12
II. Onderduiken aan de Utrechtseweg	15
Herman Scheltema en Louis Reens	16
Onderduiken	17
Louis Reens en de familie Scheltema	20
III. Joods lager onderwijs tijdens de oorlog	24
De maatregelen	25
Reacties op de maatregelen	25
Nieuwe joodse scholen	27
Conclusie	32
Literatuur- en bronnenlijst	34
Primaire bronnen	34
Websites	35
Secundaire literatuur	35

Afbeelding voorzijde:

Jos Nuss, z.j., Utrechtscheweg Hilversum, (15 december 2009) <http://hilversum-in-kaarten-2.clubs.nl/afbeeldingen/album/130967/Utrechtseweg+1907+b.JPG>.

Samenvatting

Deze scriptie behandelt de invloed van de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog op het dagelijks leven van zowel de Joodse als niet-Joodse bevolking van Hilversum. De focus van dit micro-historische onderzoek ligt op de gebeurtenissen in de Utrechtseweg. De aspecten onderduiken en onderwijs worden nader onderzocht om de invloed op het dagelijks leven te bestuderen. Aan de hand van secundaire literatuur wordt per casus vastgesteld of deze exceptioneel, dan wel exemplarisch is. Het eerste hoofdstuk schetst een beeld van Hilversum in oorlogstijd. Het tweede hoofdstuk behandelt de casus van een Joodse onderduiker in de Utrechtseweg: Louis Reens. Hij verbleef tijdens de oorlog bij de familie Scheltema. Om dit verhaal te construeren is voornamelijk gebruikgemaakt van twee bronnen: het dagboek van Herman Scheltema, het hoofd van het gezin, en een interview waarin Louis over zijn oorlogservaringen vertelt. Het laatste hoofdstuk legt de focus op de anti-Joodse maatregelen die in het onderwijs werden ingevoerd. Naar aanleiding van de verwijdering van Joodse leerlingen uit niet-Joodse scholen, werden er speciale Joodse scholen opgericht. Hilversum was een van de 32 gemeenten waarin deze scholen werden opgericht, deze werden aan de Utrechtseweg gevestigd. In dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van een rapport naar Joods onderwijs tijdens de oorlog uit 1942, getuigenissen van overlevenden en officiële brieven van betrokken instanties omtrent de oprichting van deze scholen. Uit beide casussen bleek dat Hilversum op sommige aspecten exemplarisch was ten opzichte van Nederland, maar dat er ook enkele exceptionele kenmerken te noemen waren. Zo was het voor de onderduiker Louis mogelijk om zich buiten te begeven en leidde hij een redelijk normaal leven. Op het gebied van onderwijs bleken de scholen in Hilversum erg kort geopend, in vergelijking met andere gemeenten. Dit is te verklaren door de langzame oprichting van de scholen. Daarnaast werden de scholen vroeg gesloten in verhouding met andere scholen, omdat Hilversum als een van de eerste Nederlandse steden ‘Jodenvrij’ was.

Inleiding

In 1945 kwamen de Canadese bevrijders door de Utrechtseweg Hilversum binnen. Eindelijk was ook deze stad vrij van de bezetting. De Utrechtseweg was tijdens de oorlog het toneel van verschillende gebeurtenissen. Bewoners van de straat werden gedeporteerd, er werd ondergedoken, er woonden NSB-gezinden en er huisden voor een korte tijd twee Joodse scholen. Een lange straat, met een ingrijpende geschiedenis.

Over de Tweede Wereldoorlog in Nederland, en dan in het bijzonder de Holocaust, is al veel geschreven. De organisatorische aspecten, zoals de organisatie van de Endlösung, en de ethische kwesties, *haben wir es gewußt?*, zijn door verschillende historici uitgebreid onderzocht.¹ De huidige tendens in de geschiedschrijving van de Holocaust is echter om sterk in te zoomen op die aspecten. De focus van de onderzoeksvraag ligt steeds minder vaak bij het bestuurlijke perspectief, maar verschuift naar een kleiner onderzoeksobject: een regio, een familie, of zelfs een individu. Met mijn scriptie wil ik dan ook een vergrootglas op de Utrechtseweg in Hilversum ten tijde van de Tweede Wereldoorlog plaatsen. Deze manier van onderzoek sluit aan bij recent verschenen boeken die de Tweede Wereldoorlog op microniveau bekijken. Goede voorbeelden hiervan zijn *Aan de Maliebaan* van Ad van Liempt uit 2015 en *De Straat* van Robert Kershaw uit 2014.² In de internationale Holocaust-historiografie is deze trend ook zichtbaar. Deze fase in de historiografie heeft zelfs de naam *Era of the Witness* gekregen van shoah-historica Annette Wieviorka.³ Ook is eind 2016 de uitgebreide bundel *Microhistories of the Holocaust* uitgekomen, samengesteld door Claire Zalc en Tal Bruttman. In deze bundel staan zeventien artikelen die allemaal op micro-historisch niveau een aspect van de Holocaust onderzoeken. De algemene boodschap van de bundel is een pleidooi voor microgeschiedenis binnen de historiografie over de Holocaust. De auteurs wijzen op het belang van microgeschiedenis en laten dat zien aan de hand van verschillende casussen die besproken worden in de artikelen in de bundel.⁴

Microgeschiedenis maakt de complexiteit van geschiedenis inzichtelijk. De onderwerpen van microgeschiedenis moeten wel in een bredere context geplaatst worden, maar maken de vaak abstracte structuren binnen de geschiedenis duidelijker en makkelijker te

¹ Bijvoorbeeld: Jacob Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945* (Den Haag 1965), Bart van der Boom *'Wij weten niets van hun lot'. Gewone Nederlanders en de holocaust* (Amsterdam 2012), Marnix Croes en Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'* (Amsterdam 2004).

² Ad van Liempt, *Aan de Maliebaan* (Amsterdam 2015) en Robert Kershaw, *De straat* (Amsterdam 2014).

³ Annette Wieviorka, *Era of the witness* (New York 2006).

⁴ Claire Zalc en Tal Bruttman (ed.), *Microhistories of the Holocaust* (New York 2017).

bevatten.⁵ Daarnaast werpt microgeschiedenis een licht op de motieven, gevoelens, en normen en waarden van individuen. Uiteindelijk maakten individuen de geschiedenis en vooral binnen de *grand narrative* van de Holocaust is het belangrijk om deze individuen aan het woord te laten. ‘The Holocaust is so big, (...) that it becomes easy to think of it as something mechanical. But everything that happened, happened because someone made a decision. To pull a trigger, to flip a switch, to close a cattle door, to hide, to betray.’⁶ Door microgeschiedenis zijn mensen niet slechts marionetten die bewogen worden door de onderliggende structuren van geschiedenis, maar worden ze actieve individuen.⁷

Bij het bestuderen van het verleden is een teleologische blik altijd een gevaar. Het is bijna onmogelijk om de geschiedenis van de Holocaust te bestuderen zonder in ons achterhoofd aan de afloop te denken. Microgeschiedenis biedt ook hier een oplossing voor. Alle kennis die er nu is over de concentratiekampen en de *Endlösung* hadden de slachtoffers destijds niet. Door op microniveau te kijken kunnen we de motieven en gedachten van de slachtoffers beter analyseren en verdwijnen zij niet in het grote geheel.⁸

Maar waarom microgeschiedenis over de Utrechtseweg in Hilversum? In Hilversum werden de anti-Joodse maatregelen sneller ingevoerd dan elders in Nederland. Over de Mediastad tijdens de bezetting is al het een en ander geschreven. Belangrijke werken zijn *Hilversum, 1930-1945* van Ineke Haverkamp en *Hilversum in de Tweede Wereldoorlog* van Ed van Mensch.⁹ Er is zelfs een boek verschenen dat zich ook op een straat toespitst: *De 's-Gravelandseweg en zijn bewoners* van het Streekarchief voor het Gooi en de Vechtstreek (SAGV).¹⁰ De Utrechtseweg is echter nog niet onderzocht.

De Utrechtseweg is interessant om te onderzoeken, omdat er een aantal opmerkelijke zaken plaatsvonden in deze straat. Ten eerste huisde er in 1942 twee Joodse scholen gedurende een aantal maanden, toen alle Joodse kinderen en leraren van het regulier onderwijs verbannen werden. Deze scholen waren gevestigd op nummer 64. Op nummer 61, zo'n zevenhonderd meter verderop, woonde dominee James Roth. Hij stelde zijn huis open voor de verzetsgroep U61, vernoemd naar het adres. Ook waren er zeker vijf huizen waar Joodse gezinnen in

⁵ Claire Zalc en Tal Bruttman, ‘Introduction. Toward a microhistory of the Holocaust’, in: Claire Zalc en Tal Bruttman (ed.), *Microhistories of the Holocaust* (New York 2017) 3-4.

⁶ Daniel Mendelsohn, *Les disparus* (Parijs 2007) 601.

⁷ István M. Szijártó, ‘Introduction: against simple truths’, in: Sigurður Gylfi Magnússon en István M. Szijártó, *What is microhistory?: Theory and Practice* (New York 2013) 5.

⁸ Zalc en Bruttman, ‘Introduction’, 8.

⁹ Ineke Haverkamp, *Hilversum, 1930-1945. Een inventarisatie* (Amsterdam 1988); Ed van Mensch, *Hilversum in de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2010).

¹⁰ Uitgeverij Verloren, *De 's-Gravelandseweg en zijn bewoners* (Hilversum 2005).

woonden die niet meer terugkeerden uit de kampen. Op nummer 79 woonde familie Scheltema, die gedurende de oorlog een achtjarig onderduikertje, Louis Reens, in huis had.¹¹

Een simpele straat met veel verschillende verhalen: een onderduiker, een verzetscentrum en Joodse scholen waarin de slachtoffers bij elkaar komen. Door deze straat voor het eerst van dichtbij te onderzoeken ontstaat een duidelijk beeld van de invloed van de oorlog op een gemeenschap. De onderzoeksvraag van deze scriptie is dan ook: op welke wijze beïnvloedde de bezetting de dynamiek van het dagelijks leven van Joden in de Utrechtseweg in Hilversum? Om deze vraag te beantwoorden ga ik op microniveau naar de straat kijken en probeer ik een blik te werpen op wat er achter de voordeuren en verborgen deuren gebeurde. Helaas is het voor deze scriptie niet haalbaar om zowel de scholen, als de onderduik en het verzetsadres te onderzoeken. De aspecten onderwijs en onderduik hebben de meeste veranderingen teweeggebracht in het dagelijks leven. Toen Joodse kinderen niet meer naar school mochten gaan, veranderde hun leven ingrijpend. Ook mensen die niet langer thuis konden blijven en illegaal moesten onderduiken ervoeren dit als een ingrijpende verandering van hun dagelijks leven.¹²

Microgeschiedenis kan zowel exemplarisch als exceptioneel zijn.¹³ Ik zal me daarom richten op het exemplarische en exceptionele van het onderduikverhaal van Herman Scheltema en Louis Reens en de Joodse scholen. Een verhaal van een individu in een bepaalde periode in de geschiedenis kan een voorbeeld zijn, voor hoe het leven in die periode eruitzag voor de ‘gewone burger’, maar kan ook exceptioneel zijn. In het laatste geval is het verhaal uniek voor de behandelde periode en wordt het beeld dat van die periode bestaat genuanceerd door het micro-verhaal. Dit kan worden vastgesteld door een vergelijking te maken met de aspecten over het onderwerp die in de secundaire literatuur naar voren komen of met gelijksoortige voorbeelden.

¹¹ Hans Hoogenboom, ‘De tapijtfabrikant en de dominee’, *Eigen Perk* 35 (2015) 3, 102; Karin Abrahamse en Bram van der Schuyt, ‘Spionage in Hilversum. De groep Albrecht 1943-1945’, *Eigen Perk* (1992) 2, 53; C.M. Abrahamse, ‘Joodse scholen in Hilversum, januari – juli 1942’, *Eigen Perk* 26 (2006) 4, 314; Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in Joods Historisch Museum (hierna: JHM), 28 februari 2017.

¹² Dat onderwijs en onderduik de meest ingrijpende gevolgen hadden is gebaseerd op de getuigenissen die te zien zijn in het Joods Historisch Museum. Er zijn 170 getuigenissen die te maken hebben met Hilversum, ongeveer veertig daarvan zijn uitgebreid bekeken.

¹³ Zalc en Bruttman, ‘Introduction’, 4-5. Aan de hand van secundaire literatuur kan worden beoordeeld of een casus de heersende opvatting over het betreffende aspect bevestigt of juist nuanceert. Bijvoorbeeld: als de heersende opvatting is dat onderduikverschaffers geld als motief hadden en dus onderduikers in huis namen om er goed aan te verdienen en na dit hoofdstuk blijkt dat Scheltema uit religieuze overwegingen hielp, dan is wat dit aspect betreft de casus exceptioneel.

Het eerste hoofdstuk schetst een beeld van de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog en plaatst Hilversum in nationaal perspectief. Dit hoofdstuk beantwoordt de deelvraag: hoe verliep de Jodenvervolging in Nederland en hoe verhiel Hilversum zich hierin? Hierbij wordt gebruik gemaakt van secundaire literatuur over de organisatie van de Jodenvervolging in Nederland en in Hilversum.

Hoofdstuk twee gaat over het onderduikadres op nummer 79. Hoe verliep de onderduik van Louis Reens bij Herman Scheltema en zijn familie? Wat bewoog Scheltema om een Joods kind in huis te nemen? Om hier een antwoord op te krijgen zal ik het dagboek van meneer Scheltema analyseren. Deze bron beschrijft nauwkeurig het verloop van de oorlog en de invloed van de bezetting op het dagelijks leven van een doorsnee gezin.¹⁴ Met dit dagboek kan een analyse worden gemaakt van het verloop van de onderduikperiode. De motieven van Scheltema, en de situatie van de onderduiker Louis Reens zullen aan bod komen. Het Joods Historisch Museum heeft de collectie *Tweeduizend Getuigen Vertellen*. Dit is een onderdeel van de database de *USC Shoah Foundation* waarin getuigenissen van Nederlandse Joden die de oorlog overleefden zijn vastgelegd. Het verhaal van Louis Reens is in dit archief opgenomen.¹⁵ Hij vertelt tijdens een twee uur durend interview over de onderduiktijd bij de familie Scheltema. Door hun verhalen te vergelijken met secundaire literatuur over onderduiken in Nederland kan worden vastgesteld in hoeverre zij exemplarisch of exceptioneel zijn.

Hoofdstuk drie behandelt de Joodse lagere school en de ulo (school voor uitgebreid lager onderwijs) die op nummer 64 waren gehuisvest. Tijdens de oorlog werden Joden van het normale onderwijs verbannen en werden er door het hele land Joodse onderwijsinstellingen opgericht. De scholen aan de Utrechtseweg in Hilversum zijn daar een voorbeeld van. Wat waren de gevolgen voor de bevolking? Hoe verliep de oprichting van de scholen in vergelijking met andere gemeenten? De oprichting van de scholen in Hilversum wordt in nationaal perspectief geplaatst door gebruik te maken van de collectie in het Streekarchief in Hilversum die de oprichtingsdocumenten van de ulo en de lagere school bevat. Dit zijn brieven tussen de gemeente en de regering en geven een beeld van de problemen omtrent de oprichting.¹⁶ Daarnaast wordt gebruik gemaakt van een rapport dat in 1942 is geschreven over de gevolgen

¹⁴ Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies (hierna: NIOD), Archief Europese dagboeken en egodocumenten (hierna EDE), inv.nr. 244.615, Dagboek Herman Scheltema, 1940-1945.

¹⁵ Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017.

¹⁶ Streekarchief het Gooi en Vechtstreek (hierna SAGV), Archief van het gemeentebestuur en van de secretarie van de gemeente Hilversum (hierna AGSG), SAGV160, hierin de stukken: A2105, A2199, A2205, A2211, A2232, A2235, A2238, A2240 en A2274.

van de oorlog in het onderwijs.¹⁷ Door deze Joodse ulo en lagere school te vergelijken met secundaire literatuur over de verandering in het onderwijs in Nederland en het bovengenoemde rapport kan worden bepaald in hoeverre het Joods onderwijs in Hilversum exemplarisch of exceptioneel is.

In de conclusie wordt besproken in hoeverre de geanalyseerde casussen, exemplarisch of exceptioneel zijn binnen nationaal perspectief. Vervolgens wordt dit verbonden aan het belang van microgeschiedenis en wat dit betekent voor de Holocaust-historiografie. De conclusie eindigt tenslotte met een aanbeveling voor verder onderzoek.

¹⁷ NIOD, Archief Joodsche Raad voor Amsterdam (hierna JRA), inv.nr. 182.183, Rapport (scriptie) “De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen van augustus 1941 tot mei 1942”, samengesteld door J. Aa en een tweetal reacties op dit rapport, juni-november 1942.

I. Hilversum en de Joodse gemeenschap

Dit hoofdstuk behandelt de Jodenvervolging in Nederland en in Hilversum. Vervolgens komt de Joodse gemeenschap in Hilversum aan bod en wordt de context van de Utrechtseweg geschetst. Door de situatie van Hilversum in de oorlog te beschrijven en de stad in nationaal perspectief te plaatsen kunnen de bronnen die in de volgende hoofdstukken aan bod komen beter in hun context begrepen worden.

De Holocaust

Nederland valt op als de Jodenvervolging in Europese landen wordt vergeleken. Dit komt door het lage overlevingscijfer van de Joodse bevolking in Nederland. Slechts 27 procent van de Nederlandse Joden heeft de oorlog overleefd. Een schril contrast met omliggende landen: in België ligt dit percentage op 45 en in Frankrijk op maar liefst 75 procent.¹⁸ Er is veel onderzoek gedaan naar verklaringen voor het hoge sterftecijfer.¹⁹ Een verklaring zou de grote invloed van de SS op het Nederlandse bestuur kunnen zijn. Het Nederlandse koningshuis en het parlement vluchtten naar Engeland en de nazisymphathisant Arthur Seyss-Inquart kreeg de touwtjes in handen. Tijdens de oorlog ontwikkelde hij zich tot een radicale nazi die de anti-Joodse maatregelen nauwkeurig en efficiënt verwezenlijkte. Een andere verklaring wijst op de meewerkende houding van de Nederlandse bevolking. De maatregelen die de Duitsers namen, werden zorgvuldig uitgevoerd en het verzet kwam onder andere door deze houding laat op gang. Een laatste mogelijke verklaring is dat de Joodse gemeenschap zo goed in de Nederlandse gemeenschap was geïntegreerd, dat zij deze meewerkende houding had overgenomen en dus zo goed mogelijk meewerkte met de Duitsers. In plaats van een verordening te negeren en onder te duiken, dachten velen dat het minder gevaarlijk was om zich aan te melden voor transport.²⁰

De bezetter stelde in Nederland een Joodse Raad aan die verantwoordelijk was voor het doorgeven van de steeds verdergaande anti-Joodse maatregelen. Ook regelde de raad praktische zaken, zoals het distribueren van de Jodenster in 1942 en het verzenden van de oproepen voor

¹⁸ Croes en Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'*, 17.

¹⁹ Bijvoorbeeld Marnix Croes en Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'* (Amsterdam 2004); Bart van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot'. Gewone Nederlanders en de holocaust* (Amsterdam 2012); Bob Moore, *Victims and Survivors. The nazi persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945* (Londen 1997).

²⁰ J.C.H. Blom, 'The persecution of the Jews in the Netherlands', in: Jozeph Michman (ed.), *Dutch Jewish History. Proceedings of the Fourth Symposium on the History of the Jews in the Netherlands. 7-10 december – Tel Aviv-Jeruzalem, 1986* II (Maastricht 1989) 289.

aanmelding voor transporten naar Westerbork.²¹ In opdracht van de Duitse bezetter waren zij belast met de organisatorische aspecten van de isolatie en deportatie van de Joodse gemeenschap.

Hilversum

Al in oktober 1940 werd in Hilversum de NSB'er Ernst von Bönninghausen tot burgemeester benoemd.²² Von Bönninghausen heeft de anti-Joodse maatregelen ijverig ingevoerd. In februari 1941 kwam de niet-Joodse bevolking in Amsterdam in opstand tegen de anti-Joodse maatregelen die werden ingevoerd. De staking sloeg over naar een aantal steden, waaronder Hilversum. Als gevolg hiervan kreeg de burgemeester verregaande bevoegdheden, waardoor het college van Burgemeester en Wethouders werd afgeschaft en hij nog makkelijker isolerende maatregelen kon invoeren. Zo werden sommige anti-Joodse maatregelen in Hilversum een halfjaar eerder dan elders in Nederland ingevoerd.²³

Hilversum kent dan ook een hoog sterftecijfer van de Joodse bevolking in vergelijking met andere Nederlandse steden. De stad telde in 1940 76.000 inwoners, 2200 daarvan waren Joods. 150 à 200 Joden zijn na de oorlog teruggekeerd.²⁴ In de jaren dertig waren veel Joden voor het opkomend antisemitisme vanuit Duitsland naar Nederland gevlucht. Hilversum was een populaire vestigingsplaats en werd zelfs Nieuw Jeruzalem genoemd.²⁵ De Joodse gemeenschap was over het algemeen goed geïntegreerd met de niet-Joodse gemeenschap. Ze gingen samen naar school, woonden naast elkaar en bezochten elkaars winkels. De meeste Joden behoorden tot de middenklasse en waren winkeleigenaar of koopman. Er was een aantal Joodse leraren en artsen, maar verder waren het veelal kleine ondernemers.²⁶ Er lijkt geen sprake te zijn geweest van antisemitisme voor de oorlog.²⁷

²¹ Over de dubieuze rol van de Joodse Raad is veel geschreven. De Raad bestond uit Joodse medewerkers, die mee moesten werken aan de Jodenvervolgingen en uiteindelijk zelf bijna allemaal omkwamen. Bijvoorbeeld: Jacob Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945*. I en II (Den Haag 1965); Louis de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog I-XIV* (Den Haag 1969-1991).

²² Ter vergelijking: Utrecht kreeg pas twee jaar later een NSB-gezinde stadsleider en in Amsterdam werd in maart 1941 een Duitsgezinde burgemeester aangesteld.

²³ Haverkamp, *Hilversum*, 65.

²⁴ Dat is dus zes tot tien procent in vergelijking met het landelijk percentage van 27. Gemeente Hilversum, *Verlag over de jaren 1939-1949* (Hilversum 1951) 75-76; Werkgroep Beschrijving Hilversums Verzet 1940-1945, *Hilversum onderdrukking en verzet 1940-1945* (Hilversum 1985)16, 78.

²⁵ Abrahamse, 'Joodse scholen in Hilversum', 320.

²⁶ Jacob Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945*, I (Den Haag 1965) 410.

²⁷ Dit blijkt uit de getuigenissen gezien in het Joods Historisch Museum.

De Utrechtseweg tijdens de oorlog

Met zijn vierehalve kilometer is de Utrechtseweg een van de langste straten in Hilversum. Het begin van de straat ligt nog in de stad, het eind van de straat ligt midden in het bos. Aan het eind staan dan ook grote villa's, zoals die van de architect Willem Dudok. Omdat de straat zo lang is en door verschillende delen van Hilversum loopt, woonden er ook verschillende soorten mensen: niet alleen de rijke of juist arme laag van de gemeenschap. De Utrechtseweg was een doorsnee straat, met allerlei verschillende bewoners. Er woonden koks, muzikleraren, koopmannen en weduwen.²⁸

Op 10 mei 1940 werd Nederland aangevallen door Duitsland. In Hilversum was dit vooral merkbaar aan de overvliegende vliegtuigen, vallende bommen en uiteindelijk de intocht van het Duitse leger. De Joodse gemeenschap werd niet direct duidelijk vervolgd. De Duitsers voerden de maatregelen langzaam in. Zo werden de Joden eerst steeds meer geïsoleerd, waardoor ze uiteindelijk makkelijker gedeporteerd konden worden. Enkele Joden voelden in de meidagen al aan dat er een zware tijd aan zou komen. Het zelfmoordcijfer lag toen landelijk anderhalf keer hoger dan normaal gesproken.²⁹ Ook het Joodse echtpaar Cohen dat aan de Utrechtseweg nummer 70 woonde, pleegde zelfmoord. Op 20 mei 1940 maakten zij in Amsterdam een eind aan hun leven.³⁰

Daarnaast waren er door het hele land Joodse gezinnen die onder andere via IJmuiden naar het buitenland probeerden te vluchten. Het gezin De Jong, woonachtig op Utrechtseweg nummer 245, probeerde tevergeefs een plek in een van de vertrekkende boten te krijgen. Ook de ouders van onderduiker Louis Reens, die in hoofdstuk twee wordt behandeld, probeerden via IJmuiden veilig gebied te bereiken. Hij vertelt in zijn getuigenis dat het druk was bij de haven in de dagen na de capitulatie en dat velen, met name Joodse gezinnen, wilden ontsnappen aan de Duitse bezetting.³¹ Er was dus al sprake van enige angst onder de Joodse bevolking, voordat er maatregelen waren ingevoerd.

De Duitsers voerden de anti-Joodse verordeningen langzaam in, zodat het niet heel duidelijk was dat de Joden werden geïsoleerd van de maatschappij. In 1941 moest iedereen met Joods bloed dit aangeven bij de gemeente. In Hilversum gaven ongeveer 2500 mensen daaraan

²⁸ N.V. Gooi & Sticht, *Officieel adresboek der gemeente Hilversum* (Hilversum 1942).

²⁹ Frank van Tubergen en Wout Ultee, 'Zelfdodingen onder politieke delinquenten in Nederland 1944-1947', *Mens en Maatschappij* 75 (2000) 3, 181.

³⁰ Joods Monument, 'Michel Julius Cohen' (versie 7 april 2016)

<https://www.joodsmonument.nl/nl/page/500930/michel-julius-cohen-and-his-family> (22 februari 2017).

³¹ Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 20:29.

gehoor.³² Ook een Joodse bewoonster van de Utrechtseweg, Marcelle Wertheim Aijmes-Citroen, gaf zich bij de gemeente aan met haar twee zonen.³³ Deze aanmeldingen maakten het toen de deportaties vorderden makkelijker voor de bezetter om te controleren wie er op transport gesteld moesten worden.

In januari 1942 moesten de eerste Joden uit Hilversum vertrekken. Ze moesten verhuizen naar Asterdorp, van waaruit ze later naar Westerbork zouden worden gedeporteerd. Westerbork diende als doorgangskamp naar de vernietigingskampen in bijvoorbeeld Polen. Als Joodse gezinnen vertrokken, moesten zij hun huissleutel bij de politie inleveren. Op Utrechtseweg 7 woonden de Joodse weduwen Dora Bock-Halle en Judik van der Wijk-de Leeuw. Een inboedellijst van hun huis is bewaard gebleven. Dergelijke lijsten werden gemaakt als de bewoners van een huis gedwongen verhuisden. De inboedel werd naar Duitsland getransporteerd. Verhuisbedrijf Puls was verantwoordelijk dat inboedels in Amsterdam en het Gooi naar Duitsland en Oostenrijk werden verplaatst, vandaar de term ‘pulsen’ voor het leeghalen van een huis, die tijdens de oorlog populair werd.³⁴

In juli 1942 werd Hilversum ‘Jodenvrij’ verklaard, de enige Joden die nu nog in Hilversum verbleven, waren illegaal ondergedoken. Hilversum was bijzonder geschikt om onder te duiken. De stad ligt namelijk op de grens van stad en platteland. Op het platteland was onderduiken gemakkelijker.³⁵ Dit kwam omdat men daar over het algemeen minder dicht op elkaar woonde dan in een stad. De kans dat burens zouden merken dat er een persoon meer in een huis verbleef was dus minder groot. Ook hadden boeren iets meer te eten, omdat zij hun eigen eten verbouwden. Een extra mond voeden ging dus iets gemakkelijker.³⁶ Het volgende hoofdstuk zal het aspect onderduiken grondig belichten.

Na een strenge Hongerwinter, toen veel Hilversummers hongertochten door Nederland ondernamen, trokken op 7 mei 1945 de Canadese bevrijders met hun tanks door de Utrechtseweg Hilversum binnen. Na vijf jaar bezetting was Nederland weer een vrij land. Dit betekende echter geen einde aan de moeilijkheden. Het hele land moest weer opgebouwd worden. De integratie tussen uit kampen teruggekeerde Joden en niet-Joden verliep moeizaam.

³² De Duitsers hadden verschillende voorwaarden vastgesteld waaruit afgeleid kon worden in hoeverre men Joods was. Als iemand vier of drie grootouders had werd diegene als vol-Joods beschouwd. Had iemand twee Joodse grootouders, en was de betreffende persoon Joods opgevoed, dan viel hij of zij ook in deze categorie. Dit verklaart dat er zo'n 2500 aanmeldingen waren, hoewel er (zoals in de inleiding wordt genoemd) 2200 Joden in Hilversum woonden.

³³ Joods Historisch Museum, Collectie Documenten, D008302, Bewijs van aanmelding, 1943.

³⁴ Presser, *Ondergang* II, 198-199.

³⁵ Haverkamp, *Hilversum*, 75.

³⁶ Henry L. Mason, ‘Testing human bonds within Nations. Jews in the Occupied Netherlands’ *Political Science Quarterly* 99 (1984) 2, 331; Presser, *Ondergang* I, 242.

Slachtoffers die onvoorstelbaar geleden hadden moesten weer samenleven met mensen die de ontberingen van de concentratiekampen zich niet konden voorstellen, maar zelf ook geen gemakkelijke tijd hadden gehad in Nederland. Dit zorgde voor veel frictie, met name over de zorg voor oorlogsweskinderen, waarover meer in het volgende hoofdstuk.

Dit hoofdstuk heeft een beeld geschetst van de stad Hilversum in oorlogstijd, en hoe de stad zich in dit opzicht verhield tot de rest van Nederland. Een aantal bewoners van de Utrechtseweg zijn hier kort aan bod gekomen. Zij illustreren het verloop van de oorlog voor de Joodse bewoners en laten de diversiteit in de straat zien. Het volgende hoofdstuk kijkt achter de deuren van een huis aan de Utrechtseweg, namelijk het adres van de niet-Joodse Herman Scheltema die tijdens de oorlog een Joodse onderduiker opving.

II. Onderduiken aan de Utrechtseweg

Dit hoofdstuk bestudeert de onderduik van de Joodse Louis Reens bij het niet-Joodse gezin van Herman Scheltema. Eerst volgt een introductie van Herman en Louis aan de hand van de bronnen waarin zij aan het woord zijn. Daarna volgt een beschrijving van hoe het onderduiken in Nederland verliep, geïllustreerd met voorbeelden van het onderduikverhaal van Louis bij de familie Scheltema. Tenslotte volgt een vergelijkende analyse tussen het onderduiken in Hilversum en onderduiken in Nederland in het algemeen.

De familie Scheltema woonde op nummer 79 aan de Utrechtseweg, op een paar huizen afstand van de NSB-er Frans Eduard Farweck, die tijdens de oorlog een grote rol als adviseur van partijleider Anton Mussert speelde.³⁷ Er worden in dit hoofdstuk twee bronnen gebruikt. Ten eerste het dagboek van Herman Scheltema.³⁸ Het gebruikmaken van dagboeken en egodocumenten gaat gepaard met een aantal valkuilen. Zo is het belangrijk om vast te stellen met welk doel het dagboek is bijgehouden. Herman Scheltema heeft een voorwoord bij zijn dagboek geschreven, twee maanden na de Bevrijding, waarin hij aangeeft dat het dagboek is bedoeld als bron ‘waaruit later de geschiedschrijver stof kan putten voor de historie van ons zwaar geteisterd dierbaar Vaderland’.³⁹ Daarnaast kan het alwetende perspectief van de schrijver een gevaar zijn. Sommige details worden niet opgeschreven, omdat deze vanzelfsprekend zijn voor de schrijver. Dit dagboek bevat juist veel details, maar uitgebreide kennis over het verloop van de oorlog vergemakkelijkt wel het lezen en analyseren van de bron.⁴⁰

De tweede bron die in dit hoofdstuk wordt geanalyseerd is de getuigenis van Louis Reens die uit het archief van de USC Shoah Foundation komt.⁴¹ Dit type bron, *oral history*, moet ook voorzichtig worden gebruikt. Het is belangrijk om te onthouden tijdens het bestuderen van de bron dat het verhaal tientallen jaren later is naverteld. Herinneringen kunnen gekleurd zijn door achteraf beleefde ervaringen en zullen dus niet voor waarheid aangenomen kunnen worden. Omdat deze scriptie de geschiedenis op micro-historisch niveau bekijkt, is de waarheid niet belangrijker dan de ervaring. Het is echter goed om uitspraken te controleren met secundaire literatuur.⁴²

³⁷ Hoogenboom, *De tapijtfabrikant en de dominee* 108.

³⁸ NIOD, EDE, inv.nr. 244.615, *Dagboek Herman Scheltema, 1940-1945*.

³⁹ *Ibidem*, voorwoord.

⁴⁰ Johanna Selles-Roney, ‘A Canadian Girl at Cheltenham. The Diary as an Historical Source’ *Historical Studies in Education* 3 (1991) 1, 93; John Tosh, *The Pursuit of History* (Edinburgh 2010) 106-107.

⁴¹ Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017.

⁴² Tosh, *The Pursuit of History*, 82-83.

Herman Scheltema en Louis Reens

Op Utrechtseweg nummer 79 woonde Herman Scheltema. Hij was in de vijftig en had drie zonen en een dochter met zijn vrouw Eugenie. Hij werkte in de verzekeringswereld in Amsterdam. In juli 1940 begon Herman een dagboek om de gebeurtenissen van de oorlog vast te leggen. Zijn dagboek is vooral een verslag van alle oorlogsgebeurtenissen in Nederland, maar ook van het oprukken van de geallieerden in het buitenland. Herman is goed geïnformeerd en weet veel namen en gebeurtenissen te noemen in het dagboek. Je kunt merken dat hij de kranten goed bijhoudt, omdat hij er vaak naar verwijst in zijn aantekeningen. Omdat hij veel weet over de locatie van de geallieerden, is het waarschijnlijk dat hij illegaal naar de radio luisterde.⁴³

In augustus 1945, na de Bevrijding, schreef hij een voorwoord bij zijn dagboek. Hierin maakte hij ook kenbaar dat hij de hele oorlog bang is geweest dat het dagboek gevonden zou worden.

Toch geloof ik (...) dat mijn moeite en zorgen niet geheel nutteloos zijn geweest. Wat die "zorgen" betreft, zij vermeld dat ik, zoals iedereen, steeds bedacht op huiszoeking of fouilleering door onze beschermers, iedere nieuwe bladzijde begon met de stereotype zinsneden: "Heden ga ik een dagboek beginnen. De gebeurtenissen volgen elkaar met verassende snelheid op; er zit spanning in de lucht."⁴⁴

Herman schrijft nergens in zijn dagboek over het feit dat hij drie jaar lang een onderduiker in huis heeft, die mee leeft als onderdeel van de familie. Dat deze onderduiker er wel was, wordt duidelijk uit getuigenis van Louis Reens.

In augustus 1942 dook Louis Reens onder bij de familie Scheltema. Louis is dan een Joods jongetje van acht jaar. Hij woonde in Amstelveen met zijn ouders en twee oudere broers. Omdat het gezin niet gezamenlijk ondergebracht kon worden en Louis een ernstige hersenschudding had opgelopen, werd hij apart ondergebracht in Hilversum. De rest van het gezin dook tijdens de oorlog onder in Uithoorn.

Louis' vader was orthodox, zijn moeder niet. Louis wist wel dat hij Joods was, maar kan zich niet veel herinneren van een actief Joods leven. Met de invoering van de Jodenster in 1942

⁴³ In mei 1943 moesten alle Nederlanders namelijk hun radio inleveren van de bezetter. Dit blijkt later ook te kloppen, uit de getuigenis van Louis Reens. Louis vertelt dat hij samen met de zoons van Scheltema meerdere illegale radiootjes maakte. Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 49:58.

⁴⁴ NIOD, EDE, inv.nr. 244.615, Dagboek Herman Scheltema, 1940-1945, voorwoord.

merkte hij voor het eerst dat Joods zijn betekende dat je anders was. ‘Wearing the star made a big difference,’ zei hij over de maatregel.⁴⁵

Onderduiken

Over onderduiken in Nederland bestaat geen duidelijk overzicht. Dit komt omdat het niet makkelijk is om een allesomvattend beeld te schetsen van hoe een onderduik over het algemeen verliep. Ten eerste hebben de verschillende betrokken partijen de periode vaak anders beleefd. Voor een onderduikgever was de situatie heel anders dan voor een onderduiker. Voor veel onderduikgevers was het alsof er een nieuw kind in het gezin kwam. In de meeste gevallen hebben zij er zelf voor gekozen om iemand te helpen en in huis te nemen. De onderduiker moest echter gedwongen onderduiken en koos er niet zelf voor. Daarbij kwam de onderduiker vaak terecht in een gezin met een andere cultuur, waar bijvoorbeeld niet koosjer werd gekookt.⁴⁶

Daarnaast verschilden de situaties per onderduik enorm. Er waren onderduikers, zoals Anne Frank, die maanden, soms jarenlang, stil verstopt zaten. Ze mochten dan niet voor het raam komen en kwamen niet buiten. Soms konden zij niet meer lopen, omdat hun spieren waren verslapt. Dit was bijvoorbeeld het geval bij Jacob, de broer van Louis die in Uithoorn ondergedoken zat.⁴⁷ Er waren echter ook onderduikers, zoals Louis, die wel buiten kwamen en zo goed mogelijk meedraaiden in het ‘normale’ leven. Hierover later meer.

Een ander aspect dat het bemoeilijkt om een eenduidig beeld te schetsen van onderduiken behelst de grote verschillen per locatie. Dit hangt samen met het vorige punt: de situatie van de onderduiker hing erg af van waar hij ondergedoken was. Zoals al in hoofdstuk een is aangegeven was het makkelijker om op het platteland onder te duiken dan in de stad. Wat dit betreft was de Utrechtseweg een mooi compromis. De lange straat begint aan de rand van het stadscentrum van Hilversum en eindigt in de bossen. De Utrechtseweg was een geschikte plek om onder te duiken. De huizen staan er ver uit elkaar, dus de kans dat burens iets merkten was aanzienlijk kleiner. De straat ligt in een bosrijke omgeving. Het huis van de familie Scheltema had een grote tuin met een tennisveld. Tijdens de oorlog maakte de familie, met hulp

⁴⁵ Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 17:38.

⁴⁶ Bloeme Evers-Ende, *Onderduikouders en hun Joodse ‘kinderen’ over de onderduikperiode* (Utrecht 1988) 15; Presser, *Ondergang* II, 268-269.

⁴⁷ Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 1:08:54.

van Louis, de grond bruikbaar om er voedsel op te verbouwen.⁴⁸ Dit is later een van de redenen geweest waardoor het gezin de Hongerwinter doorkomt.

Het is dus moeilijk om een overzichtelijk beeld te schetsen van hoe onderduiken en onderduikverschaffing in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog precies in zijn werk ging. Er is wel veel onderzoek gedaan naar welke factoren de overlevingskansen van Joden vergrootten. Onder andere socioloog Peter Tammes heeft hieraan een grote bijdrage geleverd. Hij concludeert dat het hebben van niet-Joodse contacten en van geld de overlevingskansen van Joden vergrootten gedurende de oorlog.⁴⁹ Dit is ook terug te zien in de casus van Scheltema en Louis.

De meeste Joden vonden onderduikadressen via kennissen, die bijvoorbeeld mensen in het verzet kenden.⁵⁰ Zo is ook Louis' vader aan een schuiladres voor zijn jongste zoon gekomen. In 1942 moesten alle Joden in Nederland naar Amsterdam verhuizen. Zo ook de familie Reens uit Amstelveen. Louis beschouwde zijn verblijf in het Joodse getto in Amsterdam als een angstige periode. Er waren veel razzia's en hij ervoer een constant gevoel van gevaar. 'I wanted to get away from this awful mess, wanted to do something positive. (...) running away was okay with me. I experienced no strong feelings of homesickness.'⁵¹ Hij was dus ook blij toen hij bij zijn vader op kantoor moest komen en mee moest met een voor hem vreemde man. Dit blijkt later Herman Scheltema te zijn, een chef van zijn vader.⁵²

De motieven voor het verschaffen van onderduik verschilden per geval, nog een factor die het beschrijven van een allesomvattend overzicht bemoeilijkt. In een boek dat in 1988 met behulp van de stichting ICODO (Informatie- en Coördinatieorgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen) is geschreven, wordt geprobeerd aan de hand van vijftien cases algemene conclusies te trekken over onder andere de motieven van onderduikverschaffers.⁵³ Van elke casus is zowel de onderduikgever als het onderduikkind geïnterviewd. Duidelijk wordt dat een groot deel van de onderduikgevers uit overtuiging hielpen, met name gelovigen (zoals gereformeerden), geven dit aan als voornaamste motief.⁵⁴ Ook medelijden of anti-Duitse

⁴⁸ Ibidem, 47:40.

⁴⁹ Peter Tammes, 'Survival of Jews during the Holocaust: the importance of different types of social resources', *International Journal of Epidemiology* 36 (2007), 331.

⁵⁰ Presser, *Ondergang II*, 239-286; Evers-Ende, *Onderduikouders en hun Joodse 'kinderen'*.

⁵¹ Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 43:57.

⁵² Jacob Reens, 32567, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 16:09.

⁵³ Evers-Ende, *Onderduikouders en hun Joodse 'kinderen'*.

⁵⁴ Mason, 'Testing human bonds within Nations', 331. Ongeveer een kwart van de onderduikers in Nederland zijn door gereformeerden opgevangen.

gevoelens waren veelgenoemde motieven om de Joodse bevolking te helpen. Opvallend is dat in deze gevallen geld geen voorname rol speelde.⁵⁵ Dit spreekt dus de stelling van Tammes tegen, die na zijn onderzoek concludeerde dat het hebben van genoeg geld om een onderduik te bekostigen van invloed was op de overlevingskans.

De familie Scheltema kreeg gedurende de oorlog elke week 35 gulden van de ouders van Louis om zijn verblijf te bekostigen. Dit staat nu gelijk aan ongeveer 200 euro per week.⁵⁶ De vader van Louis had een gezin, de Scheltema's, gevonden dat bereid was om een onderduiker in huis te nemen via zijn werk, en dus gebruik gemaakt van zijn niet-Joodse netwerk. Ook Louis herinnert zich dat hij in Amstelveen voornamelijk niet-Joodse vrienden had.⁵⁷ Volgens Tammes vergrootte dit de overlevingskans, omdat Joden die een niet-Joods netwerk hadden minder binnen een vaste gemeenschap leefden en dus kennissen hadden die in staat waren hen te helpen. Immers, vrijwel alle Joden liepen gevaar, dus een Joodse kennis was waarschijnlijk niet in de gelegenheid om te helpen, omdat hij in nagenoeg dezelfde problemen verkeerde.

Een ander motief dat naar voren kwam was religiositeit. De familie Scheltema was waarschijnlijk niet gelovig. Herman noemt de kerkgemeenschap niet in zijn dagboek en ook Louis heeft het niet over religie. In het bevolkingsregister van 1940 staat dat de familie Scheltema niet aangesloten was bij een kerkelijke gemeente. Herman kent de vader van Louis, dus dat zou een goede reden kunnen zijn dat Herman de jongen wil helpen. Herman is tegen de Duitse bezetting, dat is merkbaar aan de manier waarop hij over het verloop van de oorlog schrijft. Hoewel hij in zijn dagboek niet te eerlijk wil zijn, vermoedelijk uit angst dat het dagboek ooit wordt gevonden, schrijft hij af en toe toch negatief over de Duitsers. Hij schrijft bijvoorbeeld een aantal keer over de hoop dat de geallieerden snel zullen komen.⁵⁸

Herman is in zijn dagboek niet opvallend begaan met de Joodse gemeenschap. Het is wel merkbaar dat hij het niet eens is met de deportatie van de Joodse bevolking. Hij beschrijft bijvoorbeeld een wandeling die hij maakte door de Joodse wijk in Amsterdam in mei 1943, als het grootste deel van de Joden al gedeporteerd is.

⁵⁵ Evers-Ende, *Onderduikouders en hun Joodse 'kinderen'*, 47.

⁵⁶ Volgens het berekingsprogramma van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (versie onbekend) <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php> (geraadpleegd op 6 maart 2017).

⁵⁷ Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 3:29-10:36.

⁵⁸ Bijvoorbeeld: 'Het N. [Nederlandse] volk snakt naar een invasie, en lijdt zwaar onder de stilte op de krijgstooneelen in Europa.' NIOD, EDE, inv.nr. 244.615, Dagboek Herman Scheltema, 1940-1945, 97.

Daar waar vroeger de buurt vol was van dit levendige volkje heerscht nu doodsche stilte; de meeste huizen zijn gesloten, de winkelramen met platen of luiken dichtgemaakt. Het was een ongekend luguber schuwspel. Men verneemt trieste verhalen over de drama's die zich bij deze razzia hebben afgespeeld.⁵⁹

Hij beschrijft dus niet expliciet emoties van afschuw, maar dat doet hij nergens in zijn dagboek, over geen enkel onderwerp.

Louis Reens en de familie Scheltema

Louis werd, naar eigen zeggen, erg goed behandeld door de familie Scheltema. Hij bleef er tot de Bevrijding en werd liefdevol in het gezin opgenomen. Vooral met de dochter bouwde hij een bijzondere band op, die als een *'substitute mother'* voor hem voelde.⁶⁰ Hij spreekt in zijn getuigenis niet over contact met de familie Scheltema na de oorlog. Dit is opmerkelijk, aangezien in bijna alle gevallen, waarbij de onderduiker en onderduikverschaffer de periode niet negatief hebben ervaren, er nog sprake is van (intensief) contact.⁶¹

Zoals eerder aangegeven waren er verschillende vormen van onderduiken. Louis is tijdens de oorlog veel buiten geweest. Omstanders wisten niet beter dan dat hij een *'remote relative'* was, hij werd overal voorgesteld als een verre neef. Zijn schuilnaam was Louis Rekers, omdat Reens te Joods zou kunnen klinken.

Louis speelde wel buiten, hoewel hij weinig vriendjes had om mee te spelen.⁶² Niet voor alle onderduikers was het mogelijk om zich buiten te begeven. Factoren die dit beïnvloedden waren onder andere het al dan niet bezitten van een vals persoonsbewijs en een niet-Joods, bij voorkeur 'Arisch', uiterlijk. Louis voldeed aan beide voorwaarden. Hij had blond haar en zag er niet Joods uit. Louis herinnert zich wel dat de Duitse soldaten erg *'visible in town'* waren en de familie daarom liever niet had dat hij vaak of lang zich in het centrum bevond.⁶³ Tijdens de oorlog moest iedereen op straat zich kunnen identificeren met een zogenaamd persoonsbewijs. Alle Joden kregen een J in hun persoonsbewijs, dus toen Hilversum in 1943 'Jodenvrij' werd

⁵⁹ Ibidem, 92.

⁶⁰ Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 49:58.

⁶¹ Hetty Berg, 'De oorlog voorbij. Levensverhalen van Joden over naoorlogs Nederland', in: Hetty Berg en Bart Wallet (ed.), *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945* (Zwolle 2010) 24-43; Evers-Ende, *Onderduikouders en hun Joodse 'kinderen'*, 39-45.

⁶² Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 47:40.

⁶³ Ibidem, 1:04:41.

verklaard, was het niet mogelijk om met een persoonsbewijs met een J op straat te komen. Als je geen 'PB', zoals het destijds werd genoemd, bij je droeg, kon je verhoord worden. Het was niet makkelijk om aan een vals persoonsbewijs te komen. Met name het verzet hield zich bezig met het vervalsen van de papieren. Enkele huizen naast de familie Scheltema, op nummer 61, was de verzetsgroep U61 gevestigd. Ook deze groep hield zich bezig met het vervalsen van persoonsbewijzen. Het valt niet na te gaan waar de familie Scheltema een vervalst bewijs heeft geregeld, maar het zou goed kunnen dat dit via U61 is gegaan. Dit was namelijk een van de grootste verzetsgroepen in Hilversum.⁶⁴

In de zomer van 1943 ging Louis zelfs een maand naar zijn ouders in Uithoorn. In deze periode is ook geen verandering in het dagboek van Scheltema te merken. Louis was blij om zijn ouders weer te zien, hoewel hij liefdevol was opgevangen. 'Although I was well taken care of, I was living with strangers. It was a relief to visit my parents, to see them.'⁶⁵ Louis had sporadisch contact met zijn ouders. Hij wist in eerste instantie niet waar ze verbleven, maar na verloop van tijd was er een tussenpersoon die berichten tussen de familie en Louis doorgaf. Zijn naam was Joop Bruijntjes en hij was ook degene die Louis met de trein naar Uithoorn en terug naar Hilversum bracht.⁶⁶ Ook Joop werkte bij Louis' vader en Herman. In deze periode dat Louis daarheen reisde, was het al een jaar verboden voor Joden om te reizen. Door zijn niet-Joodse uiterlijk kon hij zich toch verplaatsen.

Toen in mei 1945 het Canadese leger door de Utrechtseweg Hilversum binnentrok, was de stad eindelijk bevrijd. Herman schrijft op 6 mei:

*Wij gaan nu slapen met een gerust hart; wij zijn VRIJ VRIJ VRIJ. (...) dan zullen wij den druk waaronder wij deze vijf jaren van dwingelandij, wreedheid, leugen en willekeur hebben moeten leven, voorgoed van ons afschudden.*⁶⁷

Dit is de enige passage in het dagboek, dat ruim 170 pagina's telt, dat eventueel op de onderduiker in huis zou kunnen slaan. Na de Bevrijding ging Louis weer met zijn ouders en broers in Amsterdam wonen.

Het was niet makkelijk voor het gezin Reens om het leven weer op te pakken. De gezinsleden moesten weer erg aan elkaar wennen en hadden vijf jaar niet in de maatschappij

⁶⁴ Abrahamse en Van der Schuyt, 'Spionage in Hilversum', 2.

⁶⁵ Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 1:07:22.

⁶⁶ Ibidem, 1:04:41.

⁶⁷ NIOD, EDE, inv.nr. 244.615, Dagboek Herman Scheltema, 1940-1945, 173.

mogen functioneren.⁶⁸ Louis spreekt niet over eventuele problemen tussen de familie Scheltema en Reens. Dergelijke problemen kwamen echter wel regelmatig voor na de oorlog. Toen de bezetting voorbij was, werd er een Comité voor Oorlogspleegkinderen (OPK)⁶⁹ in Nederland opgericht dat de belangen van kinderen die wees waren geworden of terugkeerden uit de onderduik moest behartigen. Er was in deze periode veel discussie over het onderbrengen van deze kinderen. Was het beter om de Joodse kinderen bij de christelijke pleegouders te laten, die in sommige gevallen als echte ouders aanvoelden? Of moesten de kinderen naar een onbekend Joods pleeggezin waar ze wel met de Joodse cultuur werden opgevoed?⁷⁰ In veel gevallen was ook de overgang van de onderduikfamilie naar het eigen gezin problematisch. Ook in Hilversum leverde dit problemen op.⁷¹ Louis noemt dit echter niet in zijn getuigenis.

Louis' vader vond al snel een groot huis voor het gezin in Amsterdam en de familie Reens kreeg de meeste spullen terug die ze voor de gedwongen verhuizing hadden ondergebracht bij vrienden. Ook dit is vrij uniek. Vaak konden Joden geen woning vinden en waren hun spullen weggevoerd naar Duitsland. Hoewel de familie dus relatief weinig praktische problemen ondervond, was het een lastige tijd voor het gezin. 'Too many bad things have happened, real difficulties began', geeft Louis in zijn getuigenis aan.⁷² De familie werd bang door de annexatie van Tsjecho-Slowakije door de Sovjet-Unie in 1948 en Louis' vader regelde visa voor de Verenigde Staten. In datzelfde jaar vertrok Louis naar de VS, waar hij een nieuw leven opbouwde. Zijn ouders en broer keerden na een tijd terug naar Nederland, Louis woont er nog steeds.⁷³

Dit hoofdstuk heeft een beeld geschetst van het onderduiken in Nederland, geïllustreerd met de casus van Herman Scheltema en Louis Reens. Een aantal aspecten van onderduiken werden besproken. Aan de hand van de voorbeelden kwam een aantal aspecten naar voren. In combinatie met de literatuur die er over dit onderwerp bestaat, kan worden vastgesteld of de casus van Herman en Louis als exemplarisch of als exceptioneel kan worden bestempeld. Aan

⁶⁸ Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 1:41:00.

⁶⁹ Er zaten zowel christenen als Joden in dit comité.

⁷⁰ Voor meer over dit landelijke conflict: Reine Friedman-van der Heide, *Het Joodse oorlogspleegkind* (Oosterbeek 1946).

⁷¹ 'Tehuis voor Joodse oorlogspleegkinderen' De Waarheid. Volksdagblad voor Nederland, editie voor het Gooi, 21 november 1945.

⁷² Louis Reens, 37307, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 februari 2017, 1:45:00.

⁷³ Ibidem, 1:45:00-2:02:30.

de hand daarvan kan geconcludeerd worden of de onderduik van Louis bij Herman het standaardbeeld bevestigt of nuanceert.

Het in de secundaire literatuur genoemde aspect dat een niet-Joods netwerk en financiële middelen belangrijk om te overleven waren, komt ook terug in de casus van Louis. In dit opzicht is dit voorbeeld dus exemplarisch en bevestigt de constatering uit de literatuur. Het idee dat onderduikers altijd verstopt zaten en niet buiten kwamen, wordt door de casus echter genuanceerd en is dus exceptioneel: Louis kwam vaak buiten.⁷⁴ Hoewel de meeste onderduikers na de oorlog goede banden onderhielden met hun onderduikfamilie, vertelt Louis hier niet over en blijkt niet dat ze nog veel contact hebben gehouden.⁷⁵ Ook in dit opzicht is de casus dus exceptioneel. Tenslotte is ook de terugkeer naar het normale leven van de familie Reens als exceptioneel te zien. De familie vond snel een huis, kreeg een groot deel van hun spullen terug en hadden geen lastige situatie met de onderduikfamilie van Louis.

Het volgende hoofdstuk analyseert de Joodse scholen die in 1942 werden opgericht voor Joodse kinderen en aan de Utrechtseweg gevestigd was, een halve kilometer van de woning van de familie Scheltema.

⁷⁴ Bijvoorbeeld hoe onderduiken in de Canon van geschiedenis wordt beschreven. De nadruk ligt vaak op Anne Frank. De canon van geschiedenis beïnvloedt het onderwijs over de Tweede Wereldoorlog en speelt dus een rol in de beeldvorming over deze periode. Entoen.nu, 'Anne Frank' (versie onbekend) <http://www.entoen.nu/annefrank> (31 maart 2017).

⁷⁵ Berg, 'De oorlog voorbij', 24-43.

III. Joods lager onderwijs tijdens de oorlog

Het vorige hoofdstuk heeft het aspect onderduiken geanalyseerd. In dit hoofdstuk komt een ander belangrijk aspect van het dagelijks leven aan bod: onderwijs. Dit hoofdstuk bestudeert de anti-Joodse maatregelen die tijdens de Tweede Wereldoorlog met betrekking tot het onderwijs werden ingevoerd. In Hilversum werden in 1942 drie scholen opgericht voor uitsluitend Joodse kinderen. Twee van deze scholen waren gevestigd op Utrechtseweg 64. Eerst volgt met een beschrijving van de anti-Joodse maatregelen die de bezetter invoerde in het onderwijs. Dit hoofdstuk behandelt vervolgens komen de reacties op de maatregel, de oprichting van speciale Joodse scholen en de sluiting van deze scholen in Hilversum en plaatst deze in nationaal perspectief. De bronnen die aan bod komen, zijn afkomstig uit de eerdergenoemde database van de *USC Shoah Foundation*.⁷⁶ Daarnaast wordt er gebruikgemaakt van overgebleven correspondentiedocumenten die in het streekarchief in Hilversum zijn ondergebracht in het archief gemeentesecretarie. Deze correspondentie is voornamelijk van officiële aard, aangezien de meeste stukken brieven tussen burgemeester Von Bönninghausen en de Joodse schoolhoofden zijn.⁷⁷ Tenslotte wordt er gebruikgemaakt van het rapport 'De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen, Aug. '41 – Mei '42, geschreven in juni 1942'.⁷⁸ Dit rapport is geschreven door een Joodse auteur die lid was van de commissie die bemiddelde tussen de scholen en de 'burgerlijke autoriteiten'.⁷⁹ Omdat de auteur Joods is, bestaat de kans dat hij de invloed van de maatregelen vergroot of niet objectief interpreteert. Hij geeft echter zelf aan dat hij nauw betrokken is bij het onderwerp en is bewust van de subjectieve invloed die dit zou kunnen hebben. De genoemde informatie is gecontroleerd met secundaire literatuur.⁸⁰ Daarentegen is de bron in de betreffende periode geschreven, dus is er geen sprake van een, door de tijdsafstand, vertroebelde blik.

⁷⁶ Elisa van der Sluijs-Polak, 04520, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 10 november 2016; Paul Peters, 04940, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 december 2016.

⁷⁷ SAGV, AGSG, SAGV160, hierin de stukken: A2105, A2199, A2205, A2211, A2232, A2235, A2238, A2240 en A2274, 1940-1946.

⁷⁸ NIOD, JRA, inv.nr. 182.183, Rapport (scriptie) "De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen van augustus 1941 tot mei 1942", samengesteld door J. Aa en een tweetal reacties op dit rapport, juni-november 1942.

⁷⁹ Ibidem, 27. Dit was de Commissie Onderwijs van de Joodsche Raad voor Amsterdam. Deze commissie is opgericht in 1941 en vormde een brug tussen de Joodse betrokkenen in het onderwijs (leraren, ouders van leerlingen e.d.) en het departement dat de opdrachten gaf.

⁸⁰ Presser, *Ondergang I en II*; Abrahamse, 'Joodse scholen in Hilversum'; J.S. Calff, *Van Pionier tot mammoet. Het Amsterdams Montessori Lyceum 1930-1980* (Amsterdam 1980); R.P.M. Rhoen, 'Een joodse school te Zeist, 1942-1943' *Oud Utrecht* 69 (1996) 4; Corrie Lossez, 'De Bredase Joden en de Holocaust', *Jaarboek De Oranjeboom* 47 (1994).

De maatregelen

Vanaf september 1940 was het voor Joodse leraren verboden om niet-Joodse leerlingen te onderwijzen.⁸¹ Op 16 augustus 1941 ging de Duitse bezetter weer een stapje verder met het isoleren van de Joodse bevolking in Nederland. J. van Dam, de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming van het ministerie van Onderwijs, stuurde op deze dag een bericht naar alle schoolhoofden in Nederland.⁸² Bij aanvang van het nieuwe schooljaar, 1 september 1941, zouden Joodse leerlingen geen onderwijs met niet-Joodse klasgenoten van niet-Joodse leraren meer mogen volgen. Het bericht van de secretaris-generaal was ‘niet voor publicatie in welken vorm ook bestemd’.⁸³ De Duitsers wilden het Nederlandse onderwijs net als in Duitsland hervormen. Al eind jaren dertig waren er anti-Joodse maatregelen in het Duitse onderwijs ingevoerd.⁸⁴

Alle scholen moesten bij hun gemeente opgeven welke leerlingen Joods waren. De gemeente moest deze namenlijsten controleren met het bevolkingsregister, waarin ook werd bijgehouden bij welke kerkgenootschap men aangesloten was. Nadat de Joodse leerlingen waren doorgegeven, zou Van Dam een plan ontwikkelen voor de leerlingen die nu geen onderwijs meer genoten. In sommige steden, zoals Amsterdam, bestonden al scholen voor uitsluitend Joodse leerlingen. De leerlingen die van het regulier onderwijs werden verbannen, konden naar deze Joodse scholen gaan. In andere delen van het land moest er echter nog een oplossing worden bedacht voor alle Joodse kinderen die niet meer naar school konden.

Reacties op de maatregelen

De invloed van de bezetter op het onderwijs verschilde per gemeente.⁸⁵ In Hilversum werd de reactie van de scholen niet afgewacht, maar begon de afdeling Bevolking van de gemeente Hilversum zelf al met het opstellen van een lijst met Joodse leerlingen. Volgens deze lijst waren er op dat moment 212 Joodse, schoolgaande kinderen in Hilversum.⁸⁶ De meeste

⁸¹ Calff, *Van Pionier tot mammoet*, 51.

⁸² Ibidem, 51. Op 26 november 1940 werd het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen vervangen door twee departementen: het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming en het Departement van Volksvoorlichting en Kunst.

⁸³ Abrahamse, ‘Joodse scholen in Hilversum’, 313.

⁸⁴ NIOD, JRA, inv.nr. 182.183, Rapport (scriptie) “De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen van augustus 1941 tot mei 1942”, samengesteld door J. Aa en een tweetal reacties op dit rapport, juni-november 1942 20. Zo werden er op scholen speciale Jodenklassen gevormd, die niet tegelijk pauze hadden met niet-Joden, zodat het contact tussen de Joodse en niet-Joodse gemeenschap werd beperkt.

⁸⁵ Calff, *Van Pionier tot mammoet*, 52.

⁸⁶ Abrahamse, ‘Joodse scholen in Hilversum’, 313.

scholen gaven gehoor aan de oproep en leverden hun leerlingenlijsten bij de gemeente in. Een aantal, zoals enkele christelijke scholen en de Gooise Huishoudschool, weigerden het bevel echter op te volgen. De christelijke scholen weigerden vanwege hun grondbeginselen de Joodse leerlingen te verwijderen. Ook christelijke scholen in andere gemeenten, waaronder Zeist, vertikten het om mee te werken.⁸⁷ De NSB-burgemeester van Hilversum, Von Bönninghausen, dreigde met straffen die uiteindelijk nooit zijn uitgevoerd.⁸⁸

Na het doorgeven van de Joodse leerlingen moesten de schoolhoofden hun Joodse leerlingen ervan op de hoogte brengen dat ze na de zomervakantie niet meer welkom waren. De Duitsers legden de verantwoordelijkheid echter bij de ouders. Als de kinderen niet van hun school gingen, werden hun ouders daarvoor gestraft.⁸⁹ Dat de niet-Joodse betrokkenen het er niet makkelijk mee hadden illustreert het volgende voorbeeld. Elisa van der Sluijs (geboren Polak) ging naar het Snellius Mulo in Hilversum. In de zomervakantie belde de directeur haar huilend op, om haar de maatregel door te geven. Hij was erg ontdaan door de verordening, maar kon niets aan de situatie veranderen.⁹⁰

In tegenstelling tot de maatregelen die in het hoger onderwijs werden genomen, leidden de maatregelen in het lager onderwijs niet tot grootschalige stakingen.⁹¹ Op lokaal niveau was er echter wel sprake van protest, zo ook in Hilversum. Op het Stedelijk Gymnasium in Hilversum kwam het tot een protestbrief van de leerlingen. De kinderen uit de vijfde en de zesde klas schreven een brief in oktober 1941 aan de burgemeester om te laten weten dat zij het niet eens waren met de verwijdering van hun Joodse klasgenoten. Alle 33 leerlingen die de brief hadden ondertekend werden daarop geschorst tot het volgende kalenderjaar. Een van deze leerlingen, Paul Polak, mocht niet meer terugkomen op school. Op alle scholen in Hilversum werd hem zelfs de toegang verboden. Hij heeft nooit geweten wat daar precies de reden van was, maar hij vermoedt zijn half-Joodse afkomst (zijn vader was Joods, zijn moeder niet) of omdat de protestbrief bij hem thuis was opgesteld.⁹² Ondanks de gevolgen, kan hij zich het protest nauwelijks herinneren. Hij dacht dat het slechts om 'een zinnetje in de schoolkrant' ging.⁹³ De tekst was echter uitgebreider:

⁸⁷ Rhoen, 'Een joodse school te Zeist', 87.

⁸⁸ Abrahamse, 'Joodse scholen in Hilversum', 315.

⁸⁹ Calf, *Van Pionier tot mammoet*, 52.

⁹⁰ Elisa van der Sluijs-Polak, 04520, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 10 november 2016.

⁹¹ Calf, *Van Pionier tot mammoet*, 53, 63.

⁹² Paul Peters, 04940, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM, 28 december 2016, 39:20.

⁹³ *Ibidem*, 45:10.

In naam van onze school leggen wij u het volgende ter kennisneming voor:

Toen het vorige jaar twee van onze leraren geschorst en daarna ontslagen werden, voelden wij dit allen als een groot onrecht. Nu wederom een niet minder onrechtvaardige maatregel wordt genomen, n.l. dat onze Joodse medeleerlingen van het Gymnasium worden verwijderd, kunnen wij niet langer zwijgen. Hierbij protesteren wij daarom ten sterkste tegen dit besluit. VIe en Ve klasse van het Stedelijk Gymnasium te Hilversum.⁹⁴

Ter vergelijking: in Amsterdam, waar zestig procent van de Nederlandse Joden woonden, werd er op drie middelbare scholen openlijk geprotesteerd.⁹⁵ Er werd dus niet op grote schaal geprotesteerd tegen de verwijdering van de Joden uit het lager onderwijs. In sommige steden wel op kleine schaal, zoals dus in Hilversum op het Gymnasium.

Nieuwe joodse scholen

Naar aanleiding van de tellingen kwamen 32 gemeenten, waaronder Hilversum, in aanmerking voor een Joodse lagere school en een uitgebreide lagere school (ulo). Ook zou er in Hilversum een school komen voor HBS- en Gymnasiumleerlingen: het Lyceum voor leerlingen van Joodse bloede.

De oprichting verliep echter langzaam. In het rapport van Aa worden hier enkele redenen voor gegeven. Ten eerste mochten Joodse scholen niet in een gebouw worden gevestigd waar ook een niet-Joodse instantie huisde. Veel grote panden in Hilversum waren door de Duitsers gevorderd, dus het was niet makkelijk om een pand te vinden. Het bestuur van de Joodse gemeenschap in Hilversum ging samen met de directeur van Publieke Werken Hilversum op zoek naar een geschikt pand. De ulo en de lagere school werden gevestigd aan de Utrechtseweg op nummer 64. De villa op dit perceel was gebouwd voor de zanger Jacques Urlus, die in 1935 overleed. Het was de bedoeling dat in de soldatenbarakken die door de Werhmacht bij de villa werden gebouwd het Joods Lyceum gevestigd zou worden. Dit zou de gemeente huurkosten schelen. Bij nader inzien keurde de Duitse verantwoordelijke dit niet goed, een reden werd niet gegeven.⁹⁶

Ten tweede was het lastig om geschikte, Joodse leraren te vinden. De beschikbare Joodse docenten woonden door het hele land verspreid, dus moest het net uitkomen dat er in de

⁹⁴ Abrahamse, 'Joodse scholen in Hilversum', 315.

⁹⁵ Calff, *Van Pionier tot mammoet*, 53.

⁹⁶ SAGV, AGSG, inv.nr. SAGV160.A2105, Brief N.A. Felix aan Ernst von Bönninghausen, 12 december 1941.

regio een beschikbare Joodse docent was.⁹⁷ In veel gevallen werden er, volgens het rapport, leraren aangesteld die geen ervaring hadden. In Hilversum was dit niet het geval, alle leraren stonden al enige tijd voor de klas.⁹⁸ De directeur van de ulo en lagere school werd Menni Leefsma, die eerder al schoolhoofd was in Zandvoort. Alle docenten, op een na, kwamen van buiten Hilversum. Leefsma kwam bijvoorbeeld uit Zandvoort. Dit illustreert de eerder uitgelegde moeilijkheden bij het vinden van personeel. Alleen de gymleraar was woonachtig in Hilversum. Hij gaf op meerdere scholen les, ook op het Joods Lyceum in Hilversum, maar ook op een aantal scholen in Amsterdam. Hij woonde ook aan de Utrechtseweg met zijn vrouw en hun zoontje, op nummer 245. Dit voorbeeld illustreert dus de verspreiding van Joodse leraren, die dus door het hele land les moesten geven.

Een laatste verklaring, die niet in het rapport besproken wordt, maar wel van toepassing is op Hilversum, was het meningsverschil omtrent de financiering van de Joodse scholen. Deze discussie is te gecompliceerd om in deze scriptie op in te gaan, maar het probleem kwam erop neer dat de gemeente alles zou moeten voorschieten en de Joodse Raad zou dit later moeten terugbetalen. De scholen zouden niet, zoals reguliere scholen, door de overheid worden betaald. Er zou door het hele land maar in 32 gemeenten een Joodse school komen, dus het was onduidelijk welke gemeente voor welk kind moest voorschieten. Was de gemeente waar de school stond verantwoordelijk, of de gemeente waar het kind woonachtig was?⁹⁹ In andere gemeenten was dit probleem minder groot. In Zeist bijvoorbeeld, waren hier duidelijke afspraken over gemaakt tussen de betrokken gemeenten.¹⁰⁰

Eind november 1941 werden de meeste geplande scholen geopend. In Hilversum vorderde het proces echter langzaam.¹⁰¹ Pas op 12 januari 1942, toen de leerlingen dus al vier maanden niet naar school konden, werden de lagere school en de ulo geopend voor 141 leerlingen en het Joods Lyceum voor ongeveer 80 leerlingen. In het rapport wordt echter ook een gemeente genoemd waarin de school in de zomer van 1942 nog steeds niet geopend was, dus Hilversum was niet als laatste.¹⁰²

⁹⁷ NIOD, JRA, inv.nr. 182.183, Rapport (scriptie) “De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen van augustus 1941 tot mei 1942”, samengesteld door J. Aa en een tweetal reacties op dit rapport, juni-november 1942, 48-49.

⁹⁸ SAGV, AGSG, inv.nr. SAGV160.A2232, Besluit van de burgemeester Von Bönninghausen omtrent aanstelling leraren joodse ulo en lagere school, 6 januari 1942.

⁹⁹ SAGV, AGSG, inv.nr. SAGV160.A2274, briefwisseling omtrent de financiering tussen Hilversum en Amersfoort, Bussum, Hilversum Huizen en Naarden, maart 1942.

¹⁰⁰ Rhoen, ‘Een joodse school te Zeist’, 88.

¹⁰¹ Abrahamse, ‘Joodse scholen in Hilversum’, 316.

¹⁰² NIOD, JRA, inv.nr. 182.183, Rapport (scriptie) “De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen van augustus 1941 tot mei 1942”, samengesteld door J. Aa en een tweetal reacties op dit rapport, juni-november 1942, 9.

Uit de correspondentie tussen Leefsma en de burgemeester blijkt dat een week voordat de scholen moesten openen, op 12 januari, de belangrijkste zaken nog niet waren geregeld. De burgemeester had nog geen groen licht gegeven voor het aantal Joodse leraren dat een aanstelling kreeg en er waren nog geen boeken en lesbenodigdheden aangeschaft. Hoewel de burgemeester in zijn brieven benadrukt dat de dag van de opening naderde en er dus snel gehandeld moet worden, blijkt niet dat hij zelf probeerde snel de juiste goedkeuringen te geven waar Leefsma afhankelijk van was. Hij beantwoordde brieven van Leefsma bijvoorbeeld pas een paar dagen later, hoewel er al weinig tijd was. In andere gemeenten werden niet-Joodse scholen opgeroepen om de oprichting van Joodse scholen te ondersteunen door het verlenen van lesmateriaal.¹⁰³ In Hilversum is dit niet gebeurd.

Uiteindelijk openen toch de deuren op 12 januari en worden de laatste benodigdheden later aangeschaft.¹⁰⁴ Een maand eerder, op 12 december, hebben de ouders van de Joodse leerlingen een brief gekregen met een inschrijvingsbiljet waarmee ze hun kind(eren) kunnen aanmelden. Net als de leraren komen de leerlingen uit verschillende steden. Ongeveer de helft kwam uit Hilversum. De andere helft woonde met name in Bussum, Blaricum, Naarden en Laren.¹⁰⁵

De effecten van de verwijdering van de Joden uit het onderwijs waren met name voelbaar voor de Joodse leerlingen en hun ouders. In veel gevallen moesten de kinderen in andere steden naar school. Met de invoering van maatregelen in het onderwijs in 1941 werd voor het eerst de kinderbevolking geraakt. Voorheen waren er al maatregelen getroffen waar zij meestal via hun ouders door werden getroffen, maar doordat zij van school moesten wisselen, veranderde ook hun eigen leven ingrijpend.¹⁰⁶ Voor de niet-Joodse medewerkers in het onderwijs betekende de verwijdering dat de klassen kleiner werden. In de meeste gemeenten had dit geen verre gaande gevolgen, maar omdat een groot deel van de Joodse bevolking in Amsterdam woonde, had dit in deze stad wel invloed. Het Montessori Lyceum kwam bijvoorbeeld in de financiële problemen, omdat een derde van de leerlingen van school moest. In Hilversum veranderden rond de tweehonderd leerlingen van school, maar voor zover bekend heeft dit geen ingrijpende gevolgen gehad voor het niet-Joods onderwijs.

¹⁰³ Bijvoorbeeld in Zeist. Rhoen, 'Een joodse school te Zeist', 88.

¹⁰⁴ Bijvoorbeeld gymtoestellen. SAGV, AGSG, inv.nr. SAGV160.A2240, Brief van Menni Leefsma aan Ernst von Bönninghausen, 13 april 1942.

¹⁰⁵ SAGV, AGSG, inv.nr. SAGV160.A2238, Inschrijvingsbiljetten voor joodse kinderen, ingevuld door hun ouders, december 1941.

¹⁰⁶ Presser, *Ondergang I*, 135.

Zes maanden na de opening van de Joodse scholen werden ze in Hilversum alweer gesloten, omdat er geen leerlingen meer waren. Van de periode januari 1942 tot juni 1942 voerden de Duitse bezetters een aantal maatregelen in die ervoor zorgden dat Hilversum ‘Jodenvrij’ werd. De laatste Joden in Hilversum vertrokken in juni 1942 naar Amsterdam of doken onder. Het schoolhoofd van de ulo en de lagere school werd in juni 1942 opgedragen om samen met de gemeente en oplossing te bedenken voor de opslag van de schoolinventaris.¹⁰⁷ De scholen in Hilversum waren een van de eersten in Nederland die sloten. In de meeste steden waren de scholen in het voorjaar van 1943 zelfs nog geopend.¹⁰⁸

Dit hoofdstuk heeft een beeld geschetst van de anti-Joodse maatregelen die de Duitsers invoerden in het onderwijs en de gevolgen ervan. Drie aspecten zijn nader bestudeerd. Ten eerste de reacties op de verordening dat Joodse leerlingen verwijderd moesten worden. Er is op grote schaal in Nederland geen protest geweest. Op verschillende scholen werd wel een geluid gemaakt tegen de maatregel, veelal op initiatief van de leerlingen.¹⁰⁹ Op het Stedelijk Gymnasium in Hilversum werd er een brief aan de burgemeester geschreven. In dit opzicht is Hilversum dus exemplarisch. Het protest in deze gemeente was niet groter of kleiner dan in andere gemeenten, hoewel het soms wel als uniek wordt beschouwd.¹¹⁰

De oprichting duurde erg lang. Hilversum opende pas haar scholen in januari 1942, terwijl de meeste scholen al eind 1941 openden. Er waren echter ook gemeenten waarin het proces langer duurde. In dat opzicht is de casus van de ulo en de lager school in Hilversum eerder exemplarisch te noemen. De redenen voor deze vertraging verschilt in Hilversum echter wel in vergelijking met de rest van het land. In andere gemeenten komt een discussie over de financiering niet naar voren, terwijl dit in Hilversum een grote rol heeft gespeeld, blijkens de correspondentie tussen de burgemeester en schoolhoofd Leefsma. In dit opzicht is de vertraging dus wel exceptioneel.

Tenslotte is de sluiting aan bod gekomen. Deze is exceptioneel te noemen. De meeste gemeenten sloten hun scholen pas een jaar later. Omdat Hilversum voorop liep met het isoleren en deporteren van Joden, was Hilversum als een van de eerste steden ‘Jodenvrij’ en waren er dus geen leerlingen meer.¹¹¹ De scholen sloten in zomer 1942 en waren dus maar kort open.

¹⁰⁷ SAGV, AGSG, inv.nr. SAGV160.A2240, Besluit van burgemeester von Bönninghausen, juni 1942.

¹⁰⁸ Rhoen, ‘Een joodse school te Zeist’, 89.

¹⁰⁹ Calff, *Van Pionier tot mammoet*, 54.

¹¹⁰ Jan Edelstein en Robbert Korpershoek, ‘HBS in de branding, de Hilversumse HBS vlak voor en tijdens de bezetting’, in: Ed van Mensch, *Hilversum in de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2010) 15.

¹¹¹ Haverkamp, *Hilversum*, 65.

Omdat de scholen redelijk laat werden geopend en als een van de eersten werden gesloten, zijn de scholen in Hilversum erg kort geopend geweest in vergelijking met andere gemeenten en is de casus dus exceptioneel te noemen.

Conclusie

Het doel van deze scriptie was door een micro-historische blik naar een straat in Hilversum in oorlogstijd te kijken. Door twee aspecten die het dagelijks leven in ruime mate beïnvloedden, onderduiken en onderwijs, op lokaal niveau nader te bekijken kon worden vastgesteld hoe deze aspecten met nationaal niveau verschilden of overeenkwamen.

Het bleek moeilijk om een algemeen beeld te schetsen van het onderduiken, omdat er niet zo iets bestaat als dé onderduik. In verschillende aspecten, bijvoorbeeld het belang van het hebben van een niet-Joods netwerk en financiële middelen, bleek de gebruikte case echter exemplarisch te zijn en dus over een te komen met huidige visies in de historiografie.¹¹² Op andere facetten was de casus meer exceptioneel, bijvoorbeeld in het feit dat Louis over het algemeen veel buiten kwam en niet over een hechte naoorlogse band met zijn onderduikfamilie spreekt.

Over het speciaal Joods onderwijs valt een duidelijker beeld te schetsen. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de maatregelen en de oprichting van de scholen van bovenaf werden opgelegd, heel anders dan het onderduikproces. De manier waarop de school in Hilversum werd opgericht was exemplarisch, aangezien het op dezelfde wijze verliep als bij andere scholen in Nederland. De sluiting van de scholen was juist exceptioneel, omdat de scholen erg kort open waren met die in andere gemeenten.

Deze scriptie heeft een bijdrage geleverd aan de microgeschiedenis van de Holocaust. Dit onderzoek zorgt voor een breder beeld van de gevolgen van de Jodenvervolging op de bevolking, met name in Hilversum. Hoe meer de Holocaust op verschillende aspecten en gebieden wordt bestudeerd, hoe uitgebreider het beeld wordt dat er van de Jodenvervolging kan worden geschetst. Op deze manier blijft de geschiedenis van de Holocaust dichtbij, in plaats van dat grote structuren de overhand nemen en het persoonlijke aspect van de vervolgingen verdwijnt. Het aspect onderwijs zou echter nog nader onderzocht kunnen worden. Vanwege gebrek aan ruimte en tijd was het niet mogelijk om getuigenissen en persoonlijke ervaringen van leerlingen in het onderzoek mee te nemen. Dit zou echter een nog duidelijker beeld van de ervaring van het onderwijs tijdens de oorlog schetsen.

Het zou interessant zijn om in andere Nederlandse steden dezelfde aspecten, onderduiken en onderwijs, op dezelfde wijze te bestuderen. Op die manier kunnen er nationale conclusies getrokken worden. Tijdens het onderzoek voor hoofdstuk drie bleek dat er nog

¹¹² Tammes, 'Survival of Jews during the Holocaust'.

weinig onderzoek is gedaan naar onderwijs tijdens de oorlog en de gevolgen van de oorlog op kinderen. Deze lacune zou dus ook opgevuld kunnen worden.

Literatuur- en bronnenlijst

Primaire bronnen

Archivalia

Joods Historisch Museum (JHM)

Collectie Documenten

D008302. Bewijs van aanmelding, 1943.

Tweeduizend getuigen vertellen

04520, Elisa van der Sluijs-Polak

04940, Paul Peters

32567, Jacob Reens

37307, Louis Reens

Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies (NIOD)

Archief Europese dagboeken en egodocumenten

244.615, Herman Scheltema, 1940-1945.

Archief Joodsche Raad voor Amsterdam

182.183, Rapport “De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen van augustus 1941 tot mei 1942”, juni 1942.

Streekarchief het Gooi- en Vechtstreek (SAGV)

Archief van het gemeentebestuur en van de secretarie van de gemeente Hilversum

SAGV160.A2105, Stukken betreffende de huisvesting en inrichting van een Joodse lagere school en ULO aan de Utrechtsche Straatweg 64, 1941-1942,

SAGV160.A2199, Stukken betreffende vaststelling werkplan voor de school voor openbaar lager onderwijs voor Joodse leerlingen, 1942.

SAGV160.A2205, Stukken betreffende verdeling in klassen van de lagere school voor Joodse leerlingen, 1942.

SAGV160.A2211, Stukken betreffende aanschaf van leermiddelen en schoolbehoeften voor de school voor lager onderwijs aan joodse leerlingen, 1941-1942.

SAGV160.A2232, Stukken betreffende het personeel van de ULO voor joodse leerlingen, 1941-1946.

SAGV160.A2235, Stukken betreffende het werkplan van de ULO voor joodse leerlingen, 1942.

SAGV160.A2238, Stukken betreffende de toelating en inschrijving op de ULO voor joodse leerlingen, 1941-1942.

SAGV160.A2240, Stukken betreffende de aanschaf van leermiddelen en schoolbehoeften voor de ULO voor joodse leerlingen, 1942.

SAGV160.A2274, Stukken betreffende subsidies, tegemoetkomingen, vergoedingen en bijdragen ten bate van het Lyceum voor joodse leerlingen, alsmede de aanschaf van benodigdheden, 1942.

Kranten en tijdschriften

De Waarheid. Editie voor het Gooi

Overige publicaties

N.V. Gooi & Sticht, *Officieel adresboek der gemeente Hilversum* (Hilversum 1942).

Websites

Entoen.nu, www.entoen.nu

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, www.iisg.nl

Joods Monument, www.Joodsmonument.nl

Secundaire literatuur

Abrahamse, C.M. 'Joodse scholen in Hilversum, januari – juli 1942', *Eigen Perk* 26 (2006) 4, 313-322.

Abrahamse, Karin en Bram van der Schuyt, 'Spionage in Hilversum. De groep Albrecht 1943-1945', *Eigen Perk* 12 (1992) 2, 51-65.

Bank, J.T.H.M (e.a.), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 1939-1945, XIV, Reacties* (Den Haag 1991).

Berg, Hetty, 'De oorlog voorbij. Levensverhalen van Joden over naoorlogs Nederland', in: Hetty Berg en Bart Wallet (ed.), *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945* (Zwolle 2010) 24-43.

Blom, J.C.H., 'The persecution of the Jews in the Netherlands', in: Jozeph Michman (ed.), *Dutch Jewish History. Proceedings of the Fourth Symposium on the History of the Jews in the Netherlands. 7-10 december – Tel Aviv-Jeruzalem, 1986 II* (Maastricht 1989) 273-281.

Calff, J.S., *Van Pionier tot mammoet. Het Amsterdams Montessori Lyceum 1930-1980* (Amsterdam 1980).

Croes, Marnix en Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'* (Amsterdam 2004).

Evers-Ende, Bloeme, *Onderduikouders en hun Joodse 'kinderen' over de onderduikperiode* (Utrecht 1988).

Friedman-van der Heide, Reine, *Het Joodse oorlogspleegkind* (Oosterbeek 1946).

Gemeente Hilversum, *Verslag over de jaren 1939-1949* (Hilversum 1951).

Haverkamp, Ineke, *Hilversum, 1930-1945. Een inventarisatie* (Amsterdam 1988).

Hoogenboom, Hans, 'De tapijtfabrikant en de dominee', *Eigen Perk* 35 (2015) 3.

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 1939-1945, I, Voorspel* (Den Haag 1969).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 1939-1945, 10B, Het laatste jaar II* (Den Haag 1982).

Lossez, Corrie, 'De Bredase Joden en de Holocaust', *Jaarboek De Oranjeboom* 47 (1994) 29-60.

Mason, Henry L., 'Testing human bonds within Nations. Jews in the Occupied Netherlands', *Political Science Quarterly* 99 (1984) 2, 315-343.

Mendelsohn, Daniel, *Les disparus* (Parijs 2007).

Mensch, Ed van, *Hilversum in de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2010).

Presser, Jacob, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945. I en II* (Den Haag 1965).

Selles-Roney, Johanna, 'A Canadian Girl at Cheltenham. The Diary as an Historical Source', *Historical Studies in Education* 3 (1991) 1, 93-103.

Rhoen, R.P.M., 'Een joodse school te Zeist, 1942-1943', *Oud Utrecht* 69 (1996) 4, 86-90.

Szijártó, István M, 'Introduction: Against simple truths', in: Sigurður Gylfi Magnússon en István M. Szijártó, *What is Microhistory?: Theory and Practice* (New York 2013) 1-12.

Peter Tammes, 'Survival of Jews during the Holocaust: the importance of different types of social resources', *International Journal of Epidemiology* 36 (2007) 2, 330-335.

Tosh, John, *The Pursuit of History* (Edinburgh 2010).

Tubergen, Frank van en Wout Ultee, 'Zelfdodingen onder politieke delinquenten in Nederland 1944-1947', *Mens en Maatschappij* 75 (2000) 3, 176-184.

Werkgroep Beschrijving Hilversums Verzet 1940-1945, *Hilversum onderdrukking en verzet 1940-1945* (Hilversum 1985).

Zalc, Claire en Tal Bruttman (ed.), *Microhistories of the Holocaust* (New York 2017).